

WPROWADZENIE

Większość z nas zgodzi się, że przy planowaniu działań warto polegać na solidnych podstawach, takich jak opinie ekspertów, własne doświadczenie czy społecznie wypracowane normy. Szczególnie cenimy sobie wiarygodność postępowania naukowego, testując hipotezy za pomocą eksperymentów. Eksperyment naukowy jest działaniem specyficznym, bo obwarowanym ścisłą metodologią postępowania. Jednak nauka (przyrodoznawcza i ścisła, *science*) to nie tylko eksperymenty empiryczne. Żaden eksperyment nie uzasadnia bezpośrednio kolejnego. Namysł teoretyczny jest niezbędny, aby zadawać właściwe pytania i interpretować wyniki. Bez teorii nie byłoby postępu w nauce.

Obraz filozofii jako czysto fotelowych rozważań jest podobnym uproszczeniem. Czysto teoretyczna filozofia oczywiście dalej istnieje, ale dla celów filozoficznych przeprowadza się również badania empiryczne. W ostatnich latach na popularności zyskał program takiej właśnie filozofii eksperymentalnej i bynajmniej nie jest to pomysł całkiem nowy. Już w pierwszej połowie XX wieku, wychowany w neopozytywistycznej tradycji Koła Wiedeńskiego Arne Næss (1938) „filozofią eksperymentalną” nazywał swoje ankietowe badania semantyki (znaczeń) języka potocznego (zob. Chapman, 2017). Dziś filozofia eksperymentalna to dynamicznie rozwijający się obszar badawczy, budujący mosty między filozofią a psychologią i innymi naukami, obejmujący tysiące artykułów w prestiżowych czasopismach, udowadniających, że można wykorzystać metody empiryczne do analizy tez filozoficznych¹. Rozróżnienie naukowca od filozofa jest zresztą względnie nowe, wykrystalizowało się dopiero w XIX wieku (Ross, 1962). Współczesną naukę możemy

¹ Rynek publikacyjny filozofii eksperymentalnej do grudnia 2024 roku obejmował ponad 3300 prac w bazie PhilPapers, liczne serie książkowe (jak *Oxford Studies in Experimental Philosophy*), kompendia (Sytsma i Buckwalter, 2016) oraz podręczniki do projektowania badań dla filozofów (Kornmesser i in., 2024; Sytsma i Livengood, 2015). Bibliometryczną analizę kondycji filozofii eksperymentalnej można znaleźć w pracy Jincai Li i Xiaozhen Zhu (2023).

wręcz traktować jako zaawansowaną formę filozofii naturalnej, podlegającej ścisłym standardom metodologicznym.

Książka ta jest próbą opisanego pewnego systematycznego sposobu myślenia, charakterystycznego tak dla filozofów, naukowców, jak i ludzi niezwiązanych z akademią – eksperymentowania w myślach. Osoby zainteresowane historią nauki, filozofią czy kognitywistyką znają zapewne co najmniej kilka przykładów, jak zwykł je nazywać Daniel Dennett (2015), dźwigni wyobraźni. Kanoniczny dla nowożytnej filozofii proces wątpienia zawarty w *Medytacjach* Kartezjusza jest typowo filozoficznym eksperymentem myślowym. Wchodząc zaś w świat kognitywistyki, także zaznajamiamy się z eksperymentami myślowymi o filozoficznym rodowodzie: o neurobiolog Mary, która wychowana w czarno-białym środowisku nie doświadczyła nigdy koloru, zombie i chińskim pokoju. Sama praktyka eksperymentowania myślowego znana jest od starożytności i choć ma duże znaczenie dla rozwoju nauk, obecna jest nawet w popkulturze, chociażby w postaci figury kota Schrödingera. Jest działaniem przydatnym wszędzie tam, gdzie chcemy zrozumieć czyjeś argumenty, przekonać innych lub przeanalizować pewne sytuacje bez bezpośredniego w nich uczestnictwa. Stąd też często stosuje się je w szeroko pojętej edukacji (np. Stephens i Clement, 2012).

Praktyka eksperymentów myślowych bazuje na wyobraźni, pozwala wyciągać wnioski z opisu wyjątkowych, zaskakujących przypadków. I choć w ostatnich latach myślenie opierające się na rozważaniu konsekwencji takich przypadków i w ogóle wszelkie czysto fotelowe rozważania są krytykowane tak w dyskusji akademickiej (np. Machery, 2017; Suhler, 2019), jak i w obrębie sfery publicznej przez popularyzatorów nauki i znanych intelektualistów (np. Andersen, 2012; Nagel, 2010; Pigliucci, 2014)², to prawidłowo skonstruowany i przeprowadzony eksperyment myślowy jest nie tylko potężnym narzędziem retorycznym. Jak zobaczymy, może mieć też istotną wartość poznawczą.

Współcześnie tematyka ta zajmuje przede wszystkim filozofów. W zasadzie wszystkie wydane w ostatnich dwóch dekadach książki o eksperymentach myślowych są ich autorstwa, przykładowo *The Routledge Companion to Thought Experiments* (Stuart i in., 2018a), *Dźwignie wyobraźni i inne narzędzia do myślenia* (Dennett, 2015), *Epistemic Thought Experiments and Intuitions*

² O zniekształceniach obrazu nauki i namysłu teoretycznego wśród popularyzatorów i akademików pisali m.in. Maarten Boudry i Massimo Pigliucci (2018) oraz Jeroen de Ridder i inni (2018).

(Hamdo, 2023), *Thought Experiments* (Mišćević, 2022) czy *Thought Experiments, Science, and Theology* (Fehige, 2023). Taki stan rzeczy jest o tyle niefortunny, że eksperymenty myślowe były i są istotne także dla przedstawicieli innych dyscyplin akademickich. W zasadzie my wszyscy możemy – i najpewniej zdarza się tak w codziennym życiu – eksperymentować w myślach. Nie jest to hermetyczne narzędzie dostępne tylko dla wybrańców. Dzisiejsze znaczenie eksperymentów myślowych jest być może dokładnie odwrotne. Wraz z rosnącym zrozumieniem czynników biorących udział w realizowaniu eksperymentów myślowych, mogących skłaniać nas do akceptowania nieuzasadnionych twierdzeń, zarazem możemy nabrać większej rezerwy do ich stosowania, jak i docenić ich elegancję w codziennym przekonywaniu siebie nawzajem.

Kilka wątków dominuje w akademickiej dyskusji. Z uwagi na istotną rolę, jaką przynajmniej niektóre eksperymenty myślowe odegrały w historii nauki, często podnoszoną kwestią jest to, czy taka procedura myślenia prowadzi do uzyskania nieposiadanej wcześniej wiedzy. Przecież nie ruszamy się z przysłowiowego fotela, na ile więc możemy dzięki niej powiedzieć coś nowego o świecie? Wiele prac dotyczy także aspektów historycznych: Kto, kiedy i gdzie praktykował eksperymenty myślowe jako pierwszy? Które słynne argumenty w historii filozofii i nauki faktycznie są eksperymentami myślowymi? Najwięcej zaś napisano o eksperymentach myślowych, odzierając je z narracji i analizując ich poprawność jako układów przesłanek i wniosków. W niniejszej książce odnoszę się również i do tych kwestii.

Oprócz syntezy aktualnego stanu debaty i przedstawienia historii praktyki przyglądam się też krytycznie kilku kluczowym pytaniom:

1. Czym eksperyment myślowy różni się od innych form rozumowania i czy etykieta „eksperymentu” w nazwie jest uzasadniona?
2. Jaki jest mechanizm poznawczy eksperymentowania w myślach?
3. Na czym polega rola wyobraźni i intuicji w eksperymentach myślowych?
4. Czy eksperymenty myślowe mogą być wiarygodnym źródłem wiedzy?

Rzeczony eksperymentowanie odbywa się w umyśle, stąd w trakcie poszukiwania odpowiedzi na te pytania adekwatne wydaje mi się przyjęcie naturalistycznej perspektywy kognitywistycznej. Pokazuję, że eksperyment myślowy to nie tyle abstrakcyjna konstrukcja filozoficzna, ile szczególnie przypadek działania poznawczego opartego na wyobraźni, nakierowanego na lepsze zrozumienie wybranego aspektu rzeczywistości. Treść kolejnych rozdziałów napisano tak, aby była jak najbardziej zrozumiała dla studentów i pozostałych czytelników bez dogłębnej znajomości filozofii, psychologii oraz innych

nauk poznawczych. Mam nadzieję, że lektura zachęci takie osoby do sięgnięcia także po bardziej szczegółowe prace, do których liczne odwołania znaleźć można w przypisach. Ci, którzy mają podstawową wiedzę dotyczącą działania ludzkiego umysłu i są otwarci na pojęcia filozoficzne, powinni bez większej trudności odnaleźć się w poruszanej tu tematyce. Jednak niektórych kwestii nie sposób nie wypaczyć bez polegania na technicznym żargonie. Mam nadzieję, że i te treści udało się omówić przejrzysto.

Chociaż odnoszę się w książce do historycznych przykładów eksperymentów myślowych, nie jest ona wyczerpującym studium historycznym. Uwagi te mają natomiast na celu przybliżyć kontekst i umożliwić lepsze zrozumienie specyfiki eksperymentów myślowych i ich znaczenia dla ludzkiego myślenia oraz poznawania świata³.

Książkę rozpoczyna rozdział zarysowujący ideę eksperymentu myślowego jako działania poznawczego, w tym jego historyczne korzenie w filozofii europejskiej. W rozdziale 2 wyjaśniam, dlaczego eksperyment myślowy jest eksperymentem, śledząc podobieństwa i różnice pomiędzy obiema formami aktywności poznawczej w odwołaniu do zarówno rozwoju metody eksperymentalnej, jak i poglądów naukowców i filozofów na temat ról pełnionych przez eksperymenty myślowe. W rozdziale 3 bronię stanowiska, zgodnie z którym wyobrażenia stanowi bardzo obszerny zbiór aktywności umysłowych. Po jego lekturze powinno być jasne, że nie powinniśmy omijać w analizie eksperymentu jego narracji. Rozdział 4 przybliża najpoważniejszą w momencie pisania tej książki propozycję mechanizmu poznawczego wyjaśniającego eksperymentowanie w myślach: teorię modeli mentalnych. Rozdział 5 dotyczy kryteriów wiarygodności eksperymentów myślowych, roli intuicji i tego, dlaczego i kiedy powinniśmy jej ufać. Ostatni rozdział jest poświęcony jednemu z najsłynniejszych współczesnych eksperymentów myślowych: filozoficznemu zombie. Jest to swego rodzaju studium przypadku, którego analiza korzysta z ustaleń wcześniejszych rozdziałów i pozwala lepiej zrozumieć nie tylko złożoność kognitywistycznych problemów naukowych, ale także rolę eksperymentów myślowych na przecięciu myślenia potocznego, naukowego i filozoficznego.

Eksperymenty myślowe nie mają dziś być może dobrej passy, ale gdy je się odczaruje, to jasne jest, że są skutecznym narzędziem poznawczym.

³ Pełniejsze szkice historyczne czytelnik może znaleźć w pracach Roberto Nitschego (2020), Kateriny Ierodiakonou i Sophie Roux (2011b) oraz w pierwszej części pracy pod redakcją Michaela Stuarta i innych (2018a).